

ՄՈԶԱԻԿ ՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

ՄՈԶԱԻԿԱՆԵՐ ԱՆՒՈՒՄ

Անին հանդիսացել է Հայաստանի առևտրական, արդյունաբերական և մշակութային կենտրոններից մեկը:

Հայտնի է, թե ե՞րբ է հիմնվել Անին:

«Անիում գտնված առարկաները պատկանում են Կովկասի նախապատմական հնությունների տիպին,— գրում է հնագետ Հ. Օրբելին,— հնությունների, որոնց կարելի է համարել Քրիստոսից առաջ՝ 7—8-րդ դարերի գործ: Այդ ժամանակը Անիի կյանքի մասին մեզ հայտնի հնագույն թվականն է: Այդ շրջանից ուրիշ հիշատակարաններ չեն գտնվել ոչ Անիում, ոչ նրա մերձակա շրջակայքում»⁴⁷:

Անին պատմության մեջ, այնուհետև, հիշատակվում է որպես ամրոց մեր թվագրության 5-րդ դարում: Այդ ժամանակաշրջանում Անին եղել է Կամսարական իշխանների տիրապետության տակ: Սակայն Անին քաղաքի նշանակությունը ստացավ, երբ նա անցավ Բագրատունիների ձեռքը: Առաջին Բագրատունին, որ Շիրակի թագավոր հռչակվեց, դա իշխանաց իշխան Աշոտն էր 887 թվականին: Հայոց թագավորին ճանաչեց բյուզանդական կայսրը, իսկ խալիֆը իր փոխանորդի ձեռքով արքայական թագ ուղարկեց:

Գաղիկ Ա-ի ժամանակ (990—1022 թ. թ.) Անիի թագավորությունը հասավ ամենաժաղկյալ վիճակի: Գաղիկ թագավորի շինարարության ամենալավ կոթողն է Անիի Բոլորակ եկեղեցին (1001 թ.):

* Շարունակված ամսագրի 1957 թվականի № № 9-ից, 10-ից, 11-ից և 12-ից:

⁴⁷ Հ. Օրբելի, «Անվտ աղբյուրներ», Վաղարշապատ, 1911 թ., էջ 7—8:

Հին Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքներից մեկը, ինչպիսին էր Անին, կարող էր չունենալ իր մոզաիկ հուշարձանները: Անիի եկեղեցական կամ քաղաքացիական բազմաթիվ հուշակավոր շինությունները կարող էին չունենալ մոզաիկ հատակներ, որմեր կամ առաստաղներ՝ մանավանդ Զաքարյանների տիրապետության դարաշրջանում, երբ Անին խաղաղ-ստեղծագործական, շինարարական աշխատանքով էր զբաղված:

Հայկական հին աղբյուրներում այս մասին գրեթե տեղեկություններ չկան: Անիի մոզաիկաների մասին հիշատակում է միայն վերջերս ճարտարագետ Բ. Թորամանյանը.

«Առանձնապես Զաքարյան շրջանի վերածնության սեփականություններն են գույնզգույն քարերով մոզաիկ պատերը, հորիզոնական մոզաիկ առաստաղներ, դրանց սթալակտիտ շրջանակներ և պսակներ (corniche), նույնպես նաև սթալակտիտ քանդակներով սյանց խոյակներ: Սթալակտիտ և մոզաիկայի ոճերը շատ բազմակողմանի մշակված են Զաքարյան շրջանին և գրեթե առանց բացառության տեղ գրաված են բոլոր ժամատուներում, անհատական և հասարակական շինարարություններում մեջ: ... Գալով մասնավորապես Անիի մեջ Զաքարյան շրջանի ճարտարապետական նմուշներ բազմաթիվ են: Ճարտարապետության գլուխ-գործոց է Անիի Առաքելոց եկեղեցին գավիթը, ամենայն հավանականությամբ 13-րդ դարու կեսին մոտ շինված՝ Պահլավունի ցեղին պատկանող կղերականներու նախաձեռնությամբ, որն որ իրենց սեփական աթոռը լինելու դատ նաև այդ ցեղի հոգևորականներու դամբարանն էր: Այս դավթին մեջ ցանկացողը կարող է այսօր իսկ տեսնել, թե անեցի վար-

պետներ որ աստիճան ճարտարությամբ կարող էին գույնգգույն մեծ ու փոքր փառերով մոզակի առաստաղներ շինել շրջապատված գեղեցիկ շրջանակներով: Ձիրար խաչաձևող կամարներու և աղեղներու ու անոնց խաչաձևումեն գոյացող միջոցներ սթալակտիտ գմբեթավորելու կամ մոզակի առաստաղով ծածկելու ոճը գաղափարող ճարտարապետին տաղանդը իսպառ անպտուղ պիտի անցնեն, եթե Անիի մեջ չգտնվեին կիրթ ու մշակված ճարտարապետներու գաղափարները իրականացնելու կարող արհեստավորներ: ... 13-րդ և 14-րդ դարերուն շատ ընդհանրացած և հաճելի դարձած մի ոճ էր արտաքին դրանց ամբողջ ճակատներ և առաստաղներ աստղաձև մոզակեղաններով զարդարել և այդ մոզակեղաններու յուրաքանչյուր քարերը առանձին տեսակ քանդակել: Դրանց ճակատներ կան, որոնք հարյուրավոր աստղաձևերով, տարրանկյունի, բազմանկյունի, կամ քառակուսի հարյուրավոր քարերով են կազմված, և այդ քարերուն յուրաքանչյուրը առանձին տեսակ նուրբ և մանրիկ քանդակներով զարդարված է: Այս ոճի դռներն են

Բագրատունյաց պալատ կարծված շենքին դուռը, Գագիկաշեն Բուրդակ Ս. Գրիգորի մոտ պեղումներով բացված մի դուռ, և մասնավորապես ուշադրության արժանի են վերջին տարիներու պեղումներով բացված զույգ մը վաճառատանց արտաքին դռներ: Այս վերջինս ոչ միայն իր արտաքին մոզակեղաններով նորոթյուններ բերեց, այլև մեզ բավականին գաղափար տվավ վերջին շրջանի անեցիկներուն շուկաներուն և վաճառատուններուն վրա»⁴⁸:

Ահա այն բոլորը, ինչ որ ասված է Անիի մոզակեղանների մասին: Իսկ թե այդ մոզակի առաստաղները ինչ ձևի են եղել, ինչպիսի պատկերներ են ներկայացնում,— այդ մասին ոչինչ չենք կարող ասել: Արդյոք այդ «աստղաձև մոզակեղանները», որոնք պատրաստված են եղել բնական գույնի մեծ ու փոքր քառանկյունի, եռանկյունի քարերից, ճարտարապետական կառուցվածքի բաղկացուցիչ մասն են կազմել, թե վերադիր գեղազարդող զարդանկար են,— դա նույնպես անհայտ է մեզ: Բայց որ դրանք մոզակեղաններ են եղել,— այդ անկասկածելի է:

ՀԱՆՃԱՊԱԿՅԱՒ ՄՈՋԱԿԻԱ

Կուտինյան, կամ, ինչպես այն այժմ կոչում են՝ Քյոթահյան, եղել է հախճապակու արտադրության գլխավոր կենտրոնը Փոքր-Ասիայում: Երեք ու կես դար շարունակ Կուտինայի ճենապակու և հախճապակու ավելի քան 300 արհեստանոցներն ու գործարանները գեղարվեստական տնային իրեր ու ծաղկանկար գեղեցիկ սալիկներ են արտադրել և արտահանել Փոքր-Ասիա, Եգիպտոս, Պոլիս և արևմտյան Նվրոպա, որտեղ շատ բարձր է գնահատվել հայկական Կուտինայի արտադրանքը:

Կուտինայի հախճապակյա արտադրությունը ունեցել է երեք ժամանակաշրջան: Առաջինը սկսվում է 1510 թվականից և երկրորդի հետ միասին տևում է մինչև 17-րդ դարի կեսերը ու համարվում է Կուտինայի հախճապակյա արտադրության ոսկեդարը: Հատկապես առաջին շրջանում են արտադրված ճենապակյա սկահակները, բաժակները, ըմպանակները, վազերը, մոզակի երեսակները, գեղարվեստական թաղարներ և այլն: Ինչպես հայտնի է, ճենապակին ավելի դիմացկուն է ու թանկարժեք, քան հախճապակին: Ծննապակու պատրաստումը կապված էր ավելի բարդ արտադրական աշխատանքների հետ (ճենապակին պատրաստում են սպիտակ կավից, կաոլինի, մաքուր երկաթի, կալքարային ավալի ու շապ-

թի խառնուրդից, թրծման 2000⁰-ից ավելի ջերմության պայմաններում): Հին ճենապակյա գեղարվեստական իրերն ու առարկաները շատ բարձր էին գնահատվում: Ծննապակին գունավորում էին կապտավուն-կանաչավուն ջնարակով՝ սելուդոնով, որ ստացվում էր մեծ մասամբ Չինաստանից:

Կուտինայի հախճապակու արտադրության ոսկե շրջանում շատ թանկարժեք իրեր են արտադրվում, որոնց մասին հարուստ տրվյալներ կան հայ և օտար գրականության մեջ:

Հայտնի գիտնական ճանապարհորդ Էվ. Չելեպին մանրամասն նկարագրել է Կուտինայի արտադրանքը: Կուտինայի ամենահին ճենապակյա արտադրանքը եղել է պատարագի մի սկիհ, որի վրա եղած արձանագրության մեջ գրված է «Ի յիշատակ ծառային Աստուծոյ Քէօթահայցի Արրահամին», հայոց 950 թվականին:

Կուտինայի հախճապակյա արտադրության ոսկեշրջանին են վերաբերում 1560-ական թվականներին կառուցված՝ Կոստանդնուպոլսի Թահթա-Գալեի Ռուստամ փաշա, Սուլեյմանի մզկիթների (որը կառուցել է հայազգի ճարտարապետ Մինան Մեծը) մոզակի

⁴⁸ Թ. Թորամանյան, «Հայկական ճարտարապետություն», էջ 347—350:

որմանկարները, որոնք մինչև այժմ էլ հիացմունք են պատճառում ամենաքթախնդիր արվեստագետներին: Այդ որմանկարները և զարդանկարները պատրաստված են Կուտինայի հախճապակուց և կուտինահայ նկարիչներին կողմից: Այդ մզկիթների միհրաբները (որմախորշերը), հաստիրան սյուների, որմերը զրվագված են բազմագույն ծաղկենկար հախճապակիներով:

Բացի մի շարք մզկիթներից, Կուտինայի հախճապակյա մոզաիկաներով են զարդարված Կուտինա քաղաքի հայկական մայր եկեղեցին, որտեղ եղել է Կոստանդնուպոլսի առաջին հայ պատրիարք՝ Հովակիմ եպիսկոպոսը: Կուտինայի հախճապակյա մոզաիկաներով են կերտված Բրուսայի Չելիպի Սուլթան Մեհմեդ Ա-ի Նշիլ մզկիթի հատակը: Ինչպես հայտնի է, թուրքական արվեստի պատմության մեջ առաջին տեղը բռնող այդ մզկիթը կառուցել է հայ ճարտարապետ Նդիազար Մեծը, որ ջանք չի խնայել այդ մզկիթը մոզաիկաներով զարդարելու գործում: Մզկիթի մոզաիկ հատակը կապույտ ու կանաչ ծաղկանկարների մի հիանալի ծաղկեփունի է, իսկ մեհրաբների վրա դրսևորված են հախճապակյա մոզաիկայի այն բոլոր դժվարություններն ու վարպետությունները, որոնք կարելի է երևակայել արվեստի կատարելության համար: Իսկ մզկիթի մուտքի երկու կողմերը զանվող բազմակնների ու արքայական միհրաբների հախճապակյա մոզաիկ ծաղկանկարները, գույների ներդաշնակությունը, տապակներով իրար միացնելու տեխնիկայի տեսակետից անգերազանցելի ստեղծագործություններ են: Սթեհին հունական նկարիչները այդ կատարել են բնական գույնի քարե և ապակու քառակուսիներով և խորանարդիկներով, ապա Կուտինայի հայ արվեստագետները նույն բանը կատարել են հախճապակիներով՝ ավելի իսկառիշտ ու գեղեցիկ:

Կուտինայի հայ մոզաիկ նկարիչները և կզբում մոզաիկաները կերտել են «անմիջական մեթոդով», այսինքն քառակուսի հախճապակին հատակի կամ որմի նախանշված տեղի վրա փակցնելով: Սակայն դա դժվարին գործ էր, որովհետև նախ պահանջում էր փորին աստիճանի հմտություն և մեծ ժամանակի կորուստ՝ մոզաիկայի ներկաչափական ձևերը, հատկապես տերևների բեկյալ գծերը պատրաստելու և ծաղիկների զանազան գույները ներդաշնակելու տեսակետից: Մոզաիկ նկար կերտելու համար գունավոր հախճապակիները իրար մոտ բերելու, շարելու ու փակցնելու տեխնիկան հետազայում ավելի կատարելագործվեց: Կուտինայի նկարիչները դադարեցին այդ ձևի աշխատանք

կատարելուց: «Կերպին հնարվեցավ ուրիշ դյուրությամբ», — գրում է Սոմալը (Համբարձում Զորթյանը), — որ ոչ թե երգիչներն է հախճապակիները կտրելով տեղավորելու մեջ կկայանար, այլ պահանջված զարդարանքը տապակներու վրա գույներովը նկարվելուն և թրծելն ևս իր տեղը փակցնելու մեջ: Զարդարանքի դյուրություն համար, պնդվելիք մակերևույթը կմասնաբաժնեին սեղի համեմատ կարգ մը ուղիղ և հորիզոնական գծերու, զորս կարելի կլլար զանազանել, եթե զարդանկարը հաջող ու նոր շինված ըլլար: Ծարտարապետական բոլոր մասեր միաժամ այս ձևով հախճապակված լողմաթիվ մեծ միհրաբներ, միհրաբներ, բազմակներ, մուտքեր, արձանագրություններ, խորանի ստորոտներ և կիսաբոլորակ կամարներ կառուցված Նն, որոնք արվեստի նուրբ գործերու մեջ թանկագին հրաշակներու են: Կկազմեն այսօր Կուտինահայ վարպետները, հախճապակյա խճանկարի կիրարկումը չլքելով հանդերձ՝ այս վերջին ձևը մեծապես զարգացուցեր են — վկա Կուտինայի, Բրուսայի, Պոլսո և շրջաններու անհետ բեկորները»⁴⁹:

Կուտինայի մոզաիկ նկարչությունը ներկայորդ շրջանում կորցնում է իր փայլը: Մեկ ու կես դար հետո, 16-րդ դարի երկրորդ կեսից փոխվում է կուտինահայ հոյակապ արվեստը: Մոզաիկ հատակի գույների ու կառուցման արվեստի բնագավառում տեղի են ունենում զգալի փոփոխություններ — գույներն ավելի աղոտանում են, պակասում են մի շարք ծաղիկները: Այդ բանը մենք տեսնում ենք Ղալաթիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հախճապակյա մոզաիկ հատակում, Գաղատիայի Ս. Աստվածածին վանքի տաճարի ավազ խորանում (1756 թ.), Կեսաբիայի Ս. Կարապետ վանքի եկեղեցու ներք սեղանների վրա և որմանկարներում, Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի տաճարի որմերի և սյուների վրա⁵⁰:

18-րդ դարից հետո սկսում է Կուտինայի մոզաիկ նկարչության անկումը, որովհետև հետզհետե փակվում են հախճապակու արհեստանոցներն ու գործարանները: 19-րդ դարում համարյա անհետանում է կուտինահայ հախճապակյա արտագրությունը: Մայն ժամանակաշրջանն է, որի մասին Ալիշանը իր մի նշանավոր աշխատության մեջ գրում է հետևյալը.

«...Գլխավոր ճարտարապետություն Կուտինայում և պարսպումն է ապակարու կա-

49 Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», 1923, էջ 217:

50 Տրդատ եպիսկ. Պալյան, «Հայ վանորայք և Բուրբա», մասն Ա. էջ 4, 11, 17:

ւեղէն անօթոց, այլև նոքին այժմ նուազ-
ւալը»⁵¹։

19-րդ դարի վերջին քառորդին փորձ է արվում վերածնելու Կոտինայի հախճապակայ արտադրութիւնը։ Այս ասպարեզում զգալի հաջողութիւնների են հասնում Կ. և Հ. Մինասյան եղբայրները, որոնց շնորհիվ մասամբ վերածնվում է կոտինահայ հախճապակայ մոզաիկ արվեստը։ Վերականգնւ-ված հախճապակու արհեստանոցների ծաղ-կազարդ գույնզգույն հախճապակիներով են զարդարված թուրքական պետական մի շարք հաստատութիւններ (Կոստանդնուպոլսի Կենտրոնական, նամակատունը, Չափայի վարժարանատանոցը, Հարբիե Զերմիյի բաղնի-քը, Բրուսա քաղաքի բանկը և այլն)։

Բրուսայի ցուցահանդեսում (1909 թ.) կու-տինահայերի արտադրանքը արժանանում է երկրորդ կարգի մրցանակի։ Սակայն առա-ջին համաշխարհային պատերազմը կործա-նում է ոչ միայն Կոտինայի, այլև Թուրքիա-յում գոյութիւն ունեցող հայկական արտա-դրութիւնները, Արևմտյան Հայաստանի հայ ժողովրդի հետ միասին։

Այժմ Սևուի թանգարանում պահվում են չորս հախճապակայ անոթներ, որոնք Կու-տինայի 19-րդ դարի առաջին կեսի արտա-դրութիւն են։ Սևուում գտնված հախճապակ-յա մոզաիկաները դիմանկարներ են։ Ֆր. Մաքլերի մոտ գտնված հախճապակայ մո-զաիկաները սրբապատկերներ են շրջանակի մեջ առնված։ Այդ մոզաիկաներից մեկի վրա կա արձանագրութիւն։ Մոզաիկայի վերևում գրված է. «Ողջուն Մարիամու, մնացյալ բա-ռերը չեն կարողացվում։ Իսկ ներքևում գրված են «Թողութիւն մերոյ» բառերը։ Մոզաիկա-յում նկարված է երեք դիմանկար, որից մե-կը՝ տղամարդու Երկրորդ մոզաիկան մի տղամարդու նկար է, խորանի տակ կանգ-նած, ձեռքին բռնած եկեղեցու դմբեթի մա-կետը, Գագիկ թագավորի արձանի նման։ Ամբողջ նկարը առնված է բարակ սև շրջա-նակի մեջ։ Երուսաղեմի վանքին նվիրված Ս. Սվաճյանի ձեռագրերի մեջ կա Քյոթահիայի պնակներից մեկը⁵²։

Կոտինայի մոզաիկայում գերակշռում է ծաղկանկարչութիւնը, սակայն կան մարդ-կային ու կենդանական նկարներ։ Կոտինա-յի ծաղկազարդ հախճապակայ սալիկներով են երեսապատված բազմաթիվ եկեղեցիների հատակներն ու որմերը։ Օրինակ, Շրաղատի Ս. Աստվածածին վանքի տաճարին Ավագ խորանը, ներքին պատերն ու խորանը զար-

դարված են Քյոթահիո հին հախճապակայ գեղեցիկ քարերով 1758 թվականին, որուն հիշատակարանը արձանագրված է սյան մը վրա»⁵³։

Հախճապակայ մոզաիկաներ ունեն «Կեսա-րիո Ս. Կարապետ վանքի եկեղեցիին 3 սե-ղաններն ամբողջ, եկեղեցվո ներքին պա-տերն ու սյուները հատակեն 3 կանգուն բարձրութեամբ... և ունի հիշատակարան»⁵⁴։ Արևմտյան Հայաստանի շատ եկեղեցիներ ունեն մոզաիկ հատակներ ու որմեր, որոնք հիշատակված են Տրդատ եպիսկոպոս Պալ-յանի աշխատութեան մեջ։

Չպետք է շփոթել դեղարվեստական խեցե-կործութիւնը մոզաիկ արվեստի հետ տըվ-յալ դեպքում։ Կոտինահայերի հախճապակ-յա արտադրութեան սկզբնական շրջանում, ինչպես նշեցինք, ձեռնապակուց և հախճա-պակուց պատրաստվել են մոզաիկ հատակ-ներ, որմեր և դիմանկարներ (երեսակներ), որոնք մոզաիկայի սկզբունքներով ու արվես-տով են կառուցված, այսինքն գույնզգույն քարերը, ճկարչական էսքիզի համաձայն, ի-րար մոտ են շարել և ստացել են ծաղկա-նկարներ կամ դիմանկարներ։ Միայն տվյալ դեպքում շինանյութը եղել է գույնզգույն հախճապակին, ոչ թե բնական քարը։

Ովքե՞ր են եղել Կոտինայի հախճապակ-յա արտադրութեան սկզբնավորողները, որ-տեղից են ստացել շինանյութը և ժառանգել այդ հիմնալի արվեստը։

Հայտնի է պատմութիւնից, որ կոտինա-հայերը եկել են Պարսկաստանից (Սպահա-նից), քաղաքական հանգամանքների բերու-մով և այնտեղից էլ բերել են այդ արվեստը։ Ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Շար-տենի⁵⁵ նկարագրութիւններից երևում է, որ Սպահանի հին պալատի որմերը նկարազար-դել է Մինաս անուամով մեծատաղանդ հայ նկարիչը։ Թեհրանի մոտ վերջին տարիներու կատարված պեղումները⁵⁶ ապացուցեցին, որ պարսկական հախճապակայ մոզաիկաների մեջ կան կենդանական նկարներ, որոնք հա-կասում են Ղուրանի վարդապետութեան Չպետք է կասկածել, որ դրանք պարսկահայ նկարիչների ստեղծագործութիւններ են, պարսկական արվեստի որոշակի ազդեցու-թեան ներքո։

Փոքր-Ասիայի քաղաքներում հայկական հախճապակայ մոզաիկ հատակների ու տր-

51 Ալիշան, «Քաղաքական աշխարհագրութիւն», Կենետիկ, 1853, էջ 550։

52 «Անահիտ» ամսագիր, Փարիզ, 1932, էջ 184։

53 Տրդատ եպիսկ. Պալյան, «Հայ վանորայի Բուրքիա», մասն Ա, էջ 4։

54 Նույն տեղում, էջ 11—13։

55 «Անահիտ» ամսագիր, 1911, № 3—4, էջ 52—53։

56 Նույն տեղում, էջ 77—80։

մերի առատությունը արվեստի տեսաբաններ Ստրչիկովսկուն, Տրիստան Լեբլերին, Յու. Մաքլերին, Մեյսլին ենթադրել է տալիս հախճապակյա մոզաիկայի գլուխը Փոքր-Ասիայում վերագրելու միայն հայերին:

Միաժամանակ գոյություն ունի այն ենթադրությունը, որ մեր մեծ պատմագիր Խոբինացու հիշատակած ձենագեղյա Մամզուն ու իր սերունդը, որ հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանակալից դեր են կատարել, հախճապակյա մոզաիկ արվեստը Չինաստանից են բերել Հայաստան և այդ հույակապ արվեստը զարգացել է այստեղ Միջագետքից անկախ:

Իժվար է որոշակի խոսք ասել ընդհանրապես հայկական հախճապակյա մոզաիկայի առաջացման, նրա զարգացման ու կրած ազդեցության մասին, քանի դեռ Փոքր-Ասիայում (Վանում, Էրզրումում, Տիգրանակերտում, Կեսարիայում և այլն) հողի տակ են մնացել հնադարյան բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնք դեռևս չեն հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել: Սակայն փաստ է, որ Կուսիսան (ինչպես և Հոռոդսը) հսկայական դեր է խաղացել հախճապակյա մոզաիկ արվեստի զարգացման գործում: Իսկ Կուտինան ու րոտեդից է ստացել այն հսկայական շինանյութը, որից պատրաստվել են խեցեգործական թանկարժեք իրերն ու առարկաները, այն գուլնջգուլն հախճապակյա քարերը, որոնցով կերտվել են մոզաիկ հատակներն ու որմերը հին եկեղեցիներում և իսլամական աղոթատեղիներում:

Պարսկական մանրանկարչության մասնագետ Սադրզյանը այս մասին արժեքավոր վկայություն է տալիս: «Քյոթահիայի արտադրությունները, — գրում է նա, — կատարվում էին հայկական կավով: Այս կավախառն հողը, որ նախապես Հայաստանեն և Արևելքեն կբերվեր, մահմեդական աշխարհին մեջ կկոչվեր քիլ էրմենի»⁵⁷:

Հայ նշանավոր նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը իր հուշերի մեջ խիստ արժեքավոր դիտողություն է արել Կուտինայի հայերի մասնագիտության մասին.

«Քյոթահիայի հայերը մի մասնագիտություն ունեին. քարերի մի տեսակ կար, որ նրանք մաշելով խմորի էին վերածում և

նրանցից վաճել ու ամաններ շինում (Ֆայանս): Այս ամանների վրա նրանց հարս ու աղջիկները նկարում էին այն գույներով, որոնք ստանում են բույսերից ու քարերից: Այդ բոլորը գաղտնիք էր, որ իրենց մեջ էին պահում: Ոչ ուրիշ տեղերի հայերին և ոչ էլ թուրքերին չէին հաղորդում: Նրանց գծագրության և գույների մեջ՝ ըստ իսլամական տարրերի կային»⁵⁸:

Այստեղից հաստատվում է այն հնագույն պնդումը, թե կուտինահայերը այդ արվեստը ժառանգել են պարսկահայ վարպետ նկարիչներից: Պարսկական արվեստի ուրուշ տարրերի առկայությունը կուտինահայ գեղարվեստական խեցեգործության մեջ ու մոզաիկայում գալիս է 15-րդ դարից, երբ Թեհրանի, Թավրիզի և Պարսկաստանի այլ քաղաքների խեցեգործներն ու մոզաիկ նկարիչները Կուտինայում հիմք դրեցին հախճապակու արտադրությանը: Բանասեր Հ. Քյուրտյանն ևս հաստատում է, որ հախճապակյա մոզաիկայի (որ հայտնի է նաև կեղծ խճանկար անունով) արվեստը զանազան ձևերով շատ զարգացել և հասարակ է դարձել Պարսկաստանում, մանավանդ Շահ Աբասի օրերից սկսյալ, հատկապես Սպահանում, թեև Թավրիզում և Թեհրանում դրանցից շատ կան⁵⁹:

Այսպիսով, Կուտինայում բարձր զարգացման հասած հախճապակյա գեղարվեստական իրերի ու մոզաիկայի մասին մեր խոսքը փակենք Կուտինային քաջաժանոթ մարդու խոսքերով. «Հայածնունդ, հայասնունդ և հայպահպան այս պանծալի ճարտարարվեստը, — գրում է Սոնակը, — զոր մեր նախահորը հինգ դար առաջ թագակոթույս Հայաստանեն իբր ավանդ բերած ևն Կուտինա, հիմա նույն այդ հայ աշխարհին վերականգնումի արշալույսին՝ մեզ կպարտադրե օժանդակել ու ետ տանիլ հայրենի ջերմին բույնը»⁶⁰:

Հայ հայրենասերը ցանկանում է, որ այդ հախճապակյա մոզաիկ արվեստը վերածնվի ու զարգանա Սովետական Հայաստանում, որ անցյալում ունեցել է մոզաիկ արվեստի հարուստ ժառանգություն:

58 «Սովետական արվեստ» ամսագիր, Երևան, 1941, № 2—3, էջ 99:

59 «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1934, № 2—3, էջ 64:

60 Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», 1922, էջ 227—228:

57 «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1935, № 4—5, էջ 143—148:

